

dr hab. Anna Podstawka, prof. KUL
Katedra Dramatu i Teatru
Instytut Literaturoznawstwa
Wydział Nauk Humanistycznych
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Recenzja rozprawy doktorskiej

mgr. Marka Grajka

Dramaturgia Stanisława Przybyszewskiego. Przemiany treści, formy i stylu
napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Marii Jolanty Olszewskiej

Warszawa 2023

Przygotowana przez Pana mgr. Marka Grajka rozprawa doktorska, będąca przedmiotem niniejszej oceny, stawia sobie za cel ukazanie ewolucji treści, formy i stylu dramatów Stanisława Przybyszewskiego, rozpatrywanych w perspektywie przemian światopoglądowych i doświadczeń życiowych autora. Trzeba przyznać, że Doktorant wykazał się odwagą oraz filologiczną intuicją, by podjąć szeroko zamierzone studia nad scenicznym dorobkiem jednego z czołowych twórców polskiego modernizmu – pisarza nowoczesnego, prekursorskiego wobec wielu zjawisk literackich – którego życie i dzieło obrosło skandalizującą legendą, prowokując dyskusje krytyki, inspirując kolejne pokolenia badaczy kultury przełomu XIX i XX wieku.

Jak zauważa Autor we wstępie, „[s]pośród utworów Przybyszewskiego jego dramaturgiczna twórczość została do dnia dzisiejszego opisana najskromniej” (s. 9), ponadto stanowi „najbardziej niedocenioną część jego dorobku literackiego” (s. 16), obciążoną powielanymi ocenami. Trudno odmówić słuszności tym konstatacjom, zważywszy, że mimo bogatego stanu badań, które wskazują na niesłabnące zainteresowanie oraz interpretacyjny potencjał dramatycznego dorobku twórcy *Śniegu*, za najpełniejszą monograficzną publikację wciąż uchodzi przedwojenna praca Ireny Szczygielskiej *Przybyszewski jako dramaturg* (Poznań 1936). Do założeń opracowania podjętego przez mgr. Marka Grajka należy zatem wypełnienie istniejącej luki poprzez dokonanie gruntownej rekapitulacji dotychczasowej wiedzy i otwarcie nowych perspektyw całościowej lektury dramaturgii „genialnego Polaka”. Koncepcja i realizacja

rozprawy opiera się na stwierdzeniu konieczności „spojrzenia na tę dramaturgię w ramach pewnego *continuum*, co pozwoliłoby określić drogę, jaką pisarz przeszedł od pierwszego do ostatniego swego dramatu, oraz ewolucję, jaka dokonała się w tym czasie w jego dramatopisarstwie” (s. 17). Może wydawać się to istotne tym bardziej, że przedłożona monografia, poprzedziwszy oczekiwane ukazanie się edycji krytycznej pism Przybyszewskiego przygotowywanej przez zespół pod kierunkiem prof. dr hab. Gabrieli Matuszek-Stec, uwzględniającej od dawna postulowane wydanie dzieł dramatycznych (zapowiedzianych w tomach 8-10), ma szansę zaistnienia w obiegu badawczym w przełomowym kontekście zarówno czytelniczym, jak też spodziewanego ożywienia studiów i rewizji naukowych.

Rozprawa mgr. Marka Grajka jest pod wieloma względami pracą potrzebną i wartościową. Już wstępny przegląd treści pozwala się przekonać, że jest rezultatem rozległej, wieloaspektowej kwerendy, która w dobie otwartego dostępu do zasobów bibliotek w formie cyfrowej jedynie z pozoru bywa ułatwiona i mniej czasochłonna. Słowa uznania należą się pracowitości i skrupulatności Autora w zakresie prześledzenia oraz funkcjonalnego wyzyskania źródeł i opracowań „przybyszologicznych”, a także świetnej orientacji w aktualnych badaniach, nie tylko literaturoznawczych, co wobec szybkiego przyrostu wiedzy na każdy temat w różnych dyscyplinach wydaje się coraz trudniejsze. Doktorant jasno formułuje teoretyczne założenia rozprawy oraz metody badawcze, wskazuje źródła inspiracji naukowych, określa porządek podjętych badań i materiał służący szczegółowej egzemplifikacji. Stawiając sobie za cel możliwie wielostronne opisanie rozwoju dramaturgii Przybyszewskiego w świetle jego twórczej biografii, z jednej strony wykorzystuje intymistykę (korespondencję, wspomnienia) oraz inne tekstologiczne świadectwa powiązań życia i dzieła, z drugiej zaś odwołuje się do literatury i teorii wypracowanych na gruncie psychologii. Ugruntowane w tradycji badań literaturoznawczych uwzględnianie kontekstu biograficznego Doktorant proponuje poszerzyć o metodę psychobiograficzną, w usystematyzowany, przemyślany sposób sygnalizując przy tym dylematy poznawcze wynikające z posługiwania się narzędziami biografizmu i psychologizmu w analizie dzieła literackiego. Jako pracę szczególnie inspirującą metodologicznie uznaje książkę Anity Całek *Adam Mickiewicz – Juliusz Słowacki. Psychobiografia naukowa* (Kraków 2012), która – wraz z wykorzystanymi przez badaczkę koncepcjami biegu życia ludzkiego autorstwa Charlotte Bühler oraz modelowego twórcy według Howarda Gardnera – stanowi zasadniczy punkt odniesienia

w budowaniu instrumentarium badawczego i podstawę dla rozważań zawartych w analityczno-interpretacyjnej części dysertacji.

Pod względem metodologicznym praca mgr. Marka Grajka została skonstruowana prawidłowo i zgodnie z redakcyjną konwencją tego typu opracowań naukowych, a struktura podziału treści i kolejność rozdziałów broni się przyjętym modelem badawczym. Rozprawa – oprócz wstępu, w którym zostały przedstawione powody zainteresowania tematem i wprowadzające rozpoznania, oraz syntetycznego zakończenia, gdzie znalazły się wnioski i refleksja nad miejscem dramaturgii Przybyszewskiego dziś – składa się z trzech części problemowych o różnych proporcjach (co dalej rozwinę) oraz „dodatków” takich jak: streszczenie w języku angielskim, wykaz skrótów, tabela życia i twórczości Przybyszewskiego, bibliografia, aneks z fragmentami trzech niewydrukowanych w całości dramatów pisarza (*Srebrne gody*, *Ostatnia miłość Don Juana*, *U wrót Twoich*) z poprzedzającą je notą edytorską. Poruszanie się w tym obszernym materiale, który z aneksem w sumie liczy 610 stron, znacznie ułatwia szczegółowy spis treści.

Rozdział pierwszy, określony jako *Teoretyczne założenia pracy* (w istocie jednak mieści o wiele więcej), rozpoczyna się od kontynuacji uwag wstępnych, czyli przybliżenia stanu badań nad twórczością Przybyszewskiego i przyjętych metod badawczych, w szczególności dotyczących opisu biografii pisarza. Zostaje tu wprowadzony aparat pojęciowy z obszaru psychologii rozwojowej, którym Doktorant będzie się posługiwał w dalszych partiach pracy, odwołując się do wspomnianych teorii biegu życia Charlotte Bühler, modelowego twórcy Howarda Gardnera i kryzysu połowy życia według Anity Całek. Następny krok stanowi próba zaaplikowania koncepcji pięciofazowego ujęcia przebiegu życia ludzkiego do analizy światopoglądu Przybyszewskiego, poczynając od wyodrębnienia i scharakteryzowania dwóch pierwszych etapów – dzieciństwa i wczesnej młodości – które doprowadziły do uformowania się programu twórczego artysty. Jest to właściwie zreferowanie faktów biograficznych dobrze rozpoznanych w wielu studiach, a tutaj może być traktowane jako swego rodzaju „przedpole” z nakreśloną mapą miejsc, relacji i problemów, powracających podczas szczegółowego oglądu dramaturgicznej drogi pisarza podzielonej na trzy okresy twórcze, które będą konsekwentnie rozpatrywane w odniesieniu do ujęć psychobiograficznych.

Nieco szerzej warto skomentować czwartą, ostatnią sekwencję pierwszego rozdziału pracy (s. 69-129), skupioną wokół założeń teoretycznych dramaturgii Przybyszewskiego. Ten fragment rozprawy mgr. Marka Grajka zasługuje w mojej ocenie na wyróżnienie pod względem wartości merytorycznej. Punktem wyjścia jest teatralna koncepcja artysty, sformułowana w znanym szkicu *O dramacie i scenie*, która włącza się w młodopolską batalię o teatr, wpisując się zarazem w propozycje największych reformatorów europejskiego dramatu przełomu XIX i XX wieku. Doktorant nie poprzestaje na potraktowaniu manifestu Przybyszewskiego jako oczywistego autokomentarza do analizy dramatów, ale podejmuje próbę głębszego osadzenia jego myśli i twórczości teatralnej w kulturowej przestrzeni modernizmu, usytuowania w odniesieniu do różnych zjawisk artystycznych, które pozwoliły mu ukształtować własny styl dramaturgiczny. Ta część dysertacji, łącząca dwa aspekty – szeroki horyzont badań i analityczną obserwację – przynosi imponującą ilość tropów i kontekstów. W zdyscyplinowanej, erudycyjnej narracji wskazane zostały powinowactwa dramaturgii autora *Złotego runa* z filozofią tragedii Arthura Schopenhauera i Friedricha Nietzschego, źródła inspiracji i wzajemnych odniesień w kręgach dramaturgii skandynawskiej (August Strindberg, Henrik Ibsen, Dagny Juel), francuskiej (Maurice Maeterlinck), niemieckiej (Gerhart Hauptmann, Frank Wedekind), austriackiej (Arthur Schnitzler, Hugo von Hoffmannsthal, Hermann Bahr), rosyjskiej (Anton Czechow, Konstanty Stanisławski, Wsiewołod Meyerhold). Autor pracy nie odsuwa z pola widzenia również dramaturgii polskiej, pisząc sygnalnie o roli Stanisława Wyspiańskiego jako twórcy nowoczesnej inscenizacji, czy wreszcie Tadeusza Pawlikowskiego, który zapisał się w dziejach teatru przełomu stuleci jako promotor wielu modernistycznych debiutów. Wnioski dotyczące najbliższych artystycznych filiacji „genialnego Polaka” nie są wprawdzie rewelatorskie, bowiem – jak czytamy w podsumowaniu – „[s]pośród wszystkich kręgów, które wpłynęły na kształtowanie dramaturgicznych koncepcji Przybyszewskiego, wyraźnie uwidaczniają się dwa: skandynawski z Ibsenem na czele (w mniejszym stopniu ze Strindbergiem), a także francuski (reprezentowany przez Maeterlincka)” (s. 126). Nie wyczerpuje to jednak cennych spostrzeżeń przynoszących wiele pożytku poznawczego, potwierdzając z jednej strony kulturową wymianę myśli, z drugiej – twórczą indywidualność artysty.

Przedstawione założenia i rozpoznania o charakterze teoretycznym stanowią ważne merytorycznie odniesienie do szczegółowej analizy tekstów dramatycznych w

drugim rozdziale rozprawy. Osią konstrukcyjną tej części pracy jest przyjęta przez Autora segmentacja na trzy okresy teatralne pisarza, uzasadniana cezurami jego aktywności na polu dramaturgicznym, rozpiętej na przestrzeni trzydziestolecia pomiędzy 1897 a 1927 rokiem. Korpus materiałowy obejmuje całość teatralnego dorobku Przybyszewskiego: jedenaście ukończonych dramatów oraz trzy utwory sceniczne zachowane fragmentarycznie bądź niedokończone (które zostały wydobyte z czasopism i udostępnione w aneksie). Analiza tekstów została ujęta w układzie chronologicznym, z podziałem na trzy okresy. Pierwszy, najbardziej płodny artystycznie w latach 1897-1906, kiedy niemal rokrocznie powstawały kolejne dramaty: *Dla szczęścia*, *Złote runo*, *Goście*, *Matka*, *Srebrne gody*, *Śnieg*, *Odwieczna baśń*, *Śluby*. Drugi okres obejmuje napisane między rokiem 1910 a 1914 *Gody życia*, *Topiel* i *Miasto*. I wreszcie ostatni, schyłkowy powrót do twórczości dramatopisarskiej w latach 1925-1927, który przyniósł utwory *U wrót Twoich*, *Ostatnia miłość Don Juana*, *Mściciel*, z czego tylko ten ostatni znany jest w całości.

Przyjęte kryteria podziału literatury podmiotu zostały zachowane w strukturze rozdziału trzeciego, który – opierając się na szczegółowych przesłankach analityczno-interpretacyjnych – zmierza do syntetycznego scharakteryzowania ewolucji treści, formy i stylu dramaturgii Przybyszewskiego, domykając realizację sformułowanych na wstępie założeń objęcia całości tej twórczości, z przywróceniem sztuk marginalizowanych bądź umykających refleksji badawczej, wreszcie próby obiektywnego zweryfikowania utrwalonych opinii o skostnieniu pisarza w obrębie tego samego modelu dramatu. Zdaniem mgr. Marka Grajka należałoby raczej mówić o cechującej autora *Śniegu* wyjątkowo konsekwentnej postawie artystycznej i ideowej, objawiającej się w powtarzalności pewnych schematów fabularnych i nastrojonym na wysokie tony języku, który miał wyrażać tragizm ludzkiej kondycji, a który dla dzisiejszego odbiorcy musi już wydawać się anachroniczny (zob. s. 519-522).

Do takich między innymi wniosków Autor dochodzi poprzez podjęcie wysiłku niezwykle drobiazgowej lektury wszystkich tekstów dramatycznych w najbardziej rozbudowanym drugim rozdziale pracy (370 stron!). Pomieszczone w nim analizy czternastu dramatów opierają się na czytelnym schemacie, wywiedzionym z metod badania struktury dzieła teatralnego. Najpierw zostają przybliżone okoliczności powstania utworu w świetle doświadczeń autora, rezonans krytyczno-teatralny dzieła, po czym następuje szczegółowa analiza tekstologiczna w odniesieniu do fabuły,

problematyki postaci, kategorii czasu i przestrzeni, warstwy językowej. Wywód analityczno-interpretacyjny jest wyprowadzony z tekstu, wspierany literaturą naukową zarówno w bezpośrednich odwołaniach, jak i w przypisowych kontekstach poszerzających optykę badawczą, świadczących o rozeznaniu Doktoranta w różnych obszarach badań z zakresu literaturoznawstwa, teatrologii, psychologii. Wypracowany schemat, niewątpliwie wskazujący na przemyślenie konstrukcji rozprawy – od analizy do syntezy, równocześnie narzuca ramy utrudniające bardziej elastyczne, selektywne podejście i panowanie nad obszernym materiałem. W tej właśnie części rozprawy – mimo niewątpliwiej sprawności warsztatowej Autora – najwyraźniej ujawniają się słabsze strony opracowania, co z racji recenzenckiego obowiązku wypada sformułować w uwagach krytycznych. Godne wysokiego uznania ambicje i rozmach mgr. Marka Grajka w całościowym, możliwie wielostronnym ogarnięciu dramaturgii Przybyszewskiego nie zawsze idą w parze z realizacją badawczych zamierzeń, które momentami wymykają się spod kontroli, zdradzając skłonność do nieumiarkowanej rozwlekłości. Zasadniczym problemem podczas lektury drugiego rozdziału pracy jest wielokrotne powracanie do tej samej tematyki, nieumiejętność syntetyzowania, co skutkuje zawiłymi wywodami, gubieniem przejrzystości analityczno-interpretacyjnej narracji. Po części winne są zapewne same dramaty i styl pisarstwa Przybyszewskiego, oparte na powtarzalnych chwytach kompozycyjnych, kliszach tematycznych, konfiguracjach świata przedstawionego i funkcjonujących w nim *dramatis personae*. Drobiazgowość omawiania każdego tekstu z osobna według tego samego schematu obarczone jest więc oczywistym ryzykiem powtórzeń, przy obranej metodzie w zasadzie niemożliwym do uniknięcia. W rezultacie analityczno-interpretacyjny trzon rozprawy – mimo założonej spójności – rozpada się na kilkanaście obszernych studiów, które mogłyby funkcjonować jako oddzielne artykuły. Może należałoby rozważyć przesunięcie akcentów poprzez większe skoncentrowanie uwagi na wybranych dramatach, w których widoczne są innowacje i przekształcenia w obserwowanym zakresie treści i formy. Są to spostrzeżenia i oczekiwania dotyczące sposobu artykulacji tematu, wyrażające intencję bardziej postulatywną niż oceniającą.

Ponadto pewne wątpliwości rodzi celowość zamieszczenia szczegółowej tabeli życia i twórczości Przybyszewskiego, ukazanych na tle ważnych wydarzeń ze świata polityki i kultury (s. 529-566), która odzwierciedla uporządkowany warsztat badawczy Autora, służąc niewątpliwie zapanowaniu nad obszernym materiałem oraz ułatwając

włączanie historycznokulturowych kontekstów na etapie powstawania pracy, natomiast nie wydaje się, by wносиła coś istotnego czy nowatorskiego w realizacji samego tematu (nie ma chyba zresztą poważniejszego uzasadnienia w trakcie omówienia koncepcji pracy). Rozprawa – co należy podkreślić – bardzo starannie zredagowana, jak każda tego typu praca nie jest też pozbawiona umykających uwadze drobnych potknięć (np. datowanie dramatu *Śluby* w spisie treści i tytule rozdziału na rok 1905, podczas gdy z podanych źródeł wynika 1906, omyłkowe na s. 271 przypisanie autorstwa książki Dariusza Kosińskiego *Sceny z życia dramatu* Jackowi Kopcińskiemu, usterki stylistyczne, interpunkcyjne czy literowe). Nie wpływa to jednak na ogólną wysoką ocenę kompetencji naukowych Doktoranta, widocznych także na poziomie dbałości o komunikatywność i poprawność językową oraz wzorową edycję.

Zmierzając do konkluzji oświadczam, że przedstawiona mi do recenzji praca *Dramaturgia Stanisława Przybyszewskiego. Przemiany treści, formy i stylu* spełnia wszystkie wymogi stawiane dysertacjom doktorskim i zasługuje na ocenę pozytywną, w związku z czym wnoszę o dopuszczenie Pana mgr. Marka Grajka do dalszych etapów postępowania w przewodzie doktorskim.

Anna Godstanka

Lublin, 10 maja 2023 r.